

**Opponensi vélemény**  
**Borhi László Hadüzenettől rendszerváltásig**  
**Az Egyesült Államok és Magyarország, 1941–1991**  
**című**  
**akadémiai doktori értekezéséről**

Borhi László tudományos kutatási területe a nemzetközi kapcsolatok története, kivált Magyarország és a nagyhatalmak viszonya, ezen belül pedig a magyar-amerikai kapcsolatoké. Pályakezdése óta, több mint húsz éve halad ezen az úton. Munkássága benyomásom szerint két fontos szakaszra bontható. Az elsőt az 1999-ben megvédett angol nyelvű doktori értekezés, a *The United States and Soviet Mastery in Hungary, 1944–1956* zárta le. Ekkor Borhit elsősorban a hidegháború kialakulása, annak kezdeti szakasza, az első nagy hidegháborús válságok foglalkoztatták, különös tekintettel Magyarország és a közép-kelet-európai térség helyére ebben a nagy világtörténeti folyamatban. A második évtizedben érdeklődésének köre kitágult, több értelemben is. Mindenekelőtt időben: vizsgálódásaiba egyrészt bevonta a második világháború diplomácia- és hadtörténetét, másrészt az 1956-os forradalom utáni évtizedeket, az enyhülés időszakát, a szovjet birodalom válságát, a térségi rendszerváltásokat illetve a birodalom felbomlását. Bár a magyar-amerikai kapcsolatok továbbra is Borhi munkásságának középpontjába maradtak, vizsgálta az amerikai külpolitikát, külpolitikai gondolkodást általában, illetve – a lehetőségek határain belül – a Szovjetunió külpolitikáját is. E második szakasz eredményeit foglalja össze a jelen értekezés, a *Hadüzenettől rendszerváltásig – Az Egyesült Államok és Magyarország, 1941-1991* című kötet, amelyet az MTA doktora cím elnyerésére készített és nyújtott be. Tanulmányírói munkásságán túl feltétlenül említést érdemel az általa szerkesztett két vaskos tudományos forráskiadvány a magyar-amerikai kapcsolatok történetéről, az ugyancsak általa összeállított kronológia, valamint tudományos ismeretterjesztő tevékenysége cikkíróként, előadóként és nem utolsósorban televíziós műsorok szakértőjeként és szereplőjeként.

Az értekezés célja, hogy korabeli levéltári iratok széles forrásbázisán mutassa be az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolatait az 1941-es magyar hadüzenettől az Antall-kormány első évéig. Pontosabban: mindenekelőtt és elsősorban a két ország *diplomáciai* kapcsolatait. A kifejtés tíz kronologikus fejezetben történik.

Az első fejezet Magyarország szerepét vizsgálja az amerikai külpolitikában a háború alatt. Borhi véleménye szerint ekkor – de ez a tézis érvényesül jószerével az egész disszertációban – Magyarország nemzetközi helyzete nem vezethető le saját külpolitikájából; azt „...*egészen a rendszerváltásig egyértelműen a nagyhatalmi politika határozta meg függetlenül attól, hogy a magyar külpolitika képes volt-e kihasználni, avagy sem a számára adódó lehetőségeket.*” (25.) A Nyugat (elsősorban az Egyesült Államok) már a háború alatt kinyilvánította viszonylagos érdektelenségét a mi térségünkkel kapcsolatban, Magyarország pedig ezen belül is jelentéktelenségével tűnt ki. A háborúból való kiugrás ennek ellenére – állítja Borhi – kevésbé volt Magyarország érdeke, mint a szövetségeseké. Az angolszász hatalmak Magyarország német megszállásától a nyugati hadszíntér tehermentesítését várták az 1944-es partraszállás előtt. Magyarország a háborúból való szinte öngyilkossággal határos kilépés (tehát súlyos áldozatok) árán sem várhatta volna nemzeti érdekei érvényesülését. Így például remény sem volt a trianoni rendezés akár csak csekély mértékű revíziójára, még Románia esetében sem – függetlenül Románia magatartásától is.

A 2. és 3. fejezet a magyarországi kommunista hatalomátvétellel, illetve a kelet-európai térség *felszabadítására* vonatkozó amerikai elképzelésekkel foglalkozik. Borhi rámutat, hogy szemben a revizionista és neorevizionista álláspontokkal, nem az amerikai külpolitika felelős

a szovjet típusú rendszer kelet-európai bevezetéséért. Szerinte az Egyesült Államok kelet-európai politikája az európai stabilitás és a nemzeti önrendelkezés összefüggéseiben vizsgálható. Magyarország és Kelet-Európa jelentőségét a nyugati-európai – észak-atlanti biztonság szempontjából ítélték meg. Amerikában ugyan úgy gondolták, hogy a nemzeti függetlenség komolyabb biztosítékot jelent a kontinentális stabilitás szempontjából, mint a szovjetfüggő rendszerek – de a Szovjetunió biztonsági igényeinek elismerése számított prioritásnak. Magyarország nem volt eleve „leírt” ország, de sokkal fontosabbnak kellett volna lennie ahhoz, hogy az Egyesült Államok tegyen valamit érte. Fontosabb paradox módon akkor lett, amikor a szovjetizálás befejeződött – az ily módon egységes tömb „Európa szívéig” terjesztette ki a szovjetek hatalmát. A kihívásra adott első válasz a *stabilitás – nemzetállami függetlenséggel* elve alapján a felszabadítás doktrínája lett. A Szovjetunió pozícióinak erősödése a fegyverkezési versenyben azonban az esetleges összecsapást nukleáris háború formájában jelenítette meg. Eisenhower hamar fel is adta a doktrínát, de a propagandagépezet még jó ideig változatlanul ennek megfelelően működött.

A 4. fejezet röviden ismerteti az USA politikáját az 1956-os magyar forradalommal kapcsolatban. Borhi úgy látja, hogy ez a politika kompromisszumokra irányult, kész lett volna az osztrák vagy a finn modellt alkalmazni Magyarországra, és ezt az üzenetet viszonylag gyorsan és hatékonyan el is juttatták Moszkvába. Ott azonban, írja, nem az amerikai politika befolyásolta a döntéshozatalt (bár egy helyen, az október 30-i csapatkivonást is tartalmazó szovjet kormánynyilatkozatról szólva a szerző nem zárja ki annak az eshetőségét, hogy az egyetlen napot megért álláspont éppen Dulles október 27-i beszédének üzenetére „reagált”). Ha a kormányálláspont amerikai kommunikációját Borhi megfelelőnek is tartja, a propaganda szerveit súlyosan elmarasztalja. 1956-ban az amerikai propaganda tudatosan szította a magyar harcot a szovjetek ellen az önfelszabadítás reményében miközben a diplomácia a finn modell alapján történő megállapodást akart elérni Moszkvával.

Borhi ezen a ponton vitába száll Charles Gati 2006-os, nagy visszhangot keltett művével, a *Vesztett illúziókkal*. Szerinte nem állja meg a helyét Gati ama tétele, hogy a forradalom kudarcáért az amerikai maximalizmus a felelős – ti. hogy az amerikaiak nem érték be kevesebbel, mint a teljes felszabadítás. Gati javaslata benyomásom szerint ennél jóval összetettebb volt – ha valamit elsődlegesnek tekintett soktényezős magyarázatában, az elsősorban a magyar forradalmárok *forradalmi maximalizmusa*, de még ennél is inkább Nagy Imre képtelensége a szükséges mediációra, illetve az ezt megalapozó keménysége.

Az 5-8. fejezet a magyar-amerikai diplomáciai kapcsolatok Kádár-kori alakulását ismerteti. Az 1956-os forradalom tanulságai gyökereiben megváltoztatták a kelet-európai amerikai politikát. Döntő változást idézett elő az amerikaiak Kelet-Európa-percepciójában is. A felszabadítás doktrínáját és retorikáját egyaránt feladták. Az 1956-ban de facto elismert szovjet hegemoniát nem tekintették feltétlenül hátrányosnak a Nyugat biztonsága szempontjából. Az amerikai külpolitika számára a kádári reformok modellértékűek voltak.

A kontinentális stabilitás érdekében immár nem destabilizálni akarták a csatlós rendszereket, hanem ellenkezőleg: stabilizálni kívánták őket. Amerika hallgatólagosan lemondott a térség nemzetállamainak függetlenségéről. (Ezt a változást Borhi László már a hatvanas évek közepére teszi.) Sőt, a függetlenség mindinkább a kívánatos stabilitást kizáró tényezőnek tűnt. A kádári Magyarországgal való eleinte igen hűvös viszonyt fokozatosan felváltották a tárgyalások. E négy fejezet szemlélteti a legjobban a szerző elmélyedő hajlamát annak a diplomáciai aprómunkának ábrázolásában, ahol nem túl magas szinten végeláthatatlan egyeztetések zajlanak, sokszor éveken át igen csekély eredménnyel. Ugyanakkor arra is rámutat, hogy a szándékok és a végeredmény sokszor homlokegyenest mondanak ellent egymásnak. Az amerikaiak a hídépítés jelszavát a gazdasági kapcsolatok élénkítésével szerették volna szemléltetni. Ezzel is a szovjet típusú rendszerek stabilitását kívánták elősegíteni. Ám voltaképpen destabilizálák őket, mert a gazdasági kapcsolatok lazították a

rendszer kereteit; a hitelfelvételek pedig függőséget alakítottak ki a nyugattól (elsősorban Lengyelország és Magyarország esetében).

Borhi véleménye szerint a térségi országok, így Magyarország esetében 1948 óta nem lehet szó önálló külpolitikáról. Ami a *mégis lehetséges* kádári külpolitikát illeti, Borhi újabb munkáiban és akadémiai doktori dolgozatában egyaránt amellet érvel, hogy az 1963 után a nemzeti érdek bizonyos fokú érvényesítésére törekedett. A szovjet birodalmi érdeket természetesen mindenkor figyelembe vette – ám az eladósodottsággal párhuzamosan az ideológia teret vesztett a pragmatizmussal szemben. A külpolitika formálásában a Nyugat gazdasági támogatása fontos tényezővé változott. Helytállóan mutat rá, hogy a magyar vezetés még a rendelkezésére álló csekély játékkeret sem használta ki. Kádár számos esetben maga döntött – ezek a döntések, valamint az amerikai diplomatákkal való találkozásain megütött hangnem egyaránt Kádár óvatosságára vall. Egyetértek a szerzővel, amikor arra utal, hogy Kádár esetében nem csupán színtiszta pragmatizmus irányította külpolitikai gondolkodását, hanem meggyőzések is. Ezek között szerepelt a nemzetközi politikai színtér osztályharcos alapon történő szemlélete, a Varsói Szerződés kohéziója iránti elkötelezettség, a Szovjetunió támogatása, a nukleáris háború elkerülésének magyar nemzeti érdeke. Borhi dolgozatának nagy érdeme, hogy rámutat: míg alacsonyabb szinten számos reálisan gondolkozó diplomata dolgozott a magyar külügyi apparátusban, s a legmagasabb szinten Kádárnak legalább volt valami víziója a nemzetközi erőterről, a kettő között, a „második vonalban” alig volt értékelhető személyiség.

A 9-10. fejezet a magyarországi szovjet típusú rendszer válságával, illetve a rendszerváltással foglalkozik. Erre az időre a *reformer* Magyarország az Egyesült Államok egyik térségi kedvencévé vált. (Annyira persze nem, hogy a legeslegutolsó periódust leszámítva, megelőzze Romániát – amely a hatvanas évek közepétől önálló nemzetközi politizálással próbálkozott, nem kis sikerrel...) Borhi László disszertációja markáns véleményt fogalmaz meg a magyar és kelet-európai rendszerváltozásokkal kapcsolatban is. Azokat a gorbacsovi reformpolitika nem szándékolt következményeinek tartja; ez az álláspont ma szinte általánosnak mondható. Az amerikai külpolitika rendkívül óvatos volt, mindenáron szerette volna elkerülni Gorbacsov bukását, amit a szovjet tömb nemkívánatos destabilizációjaként értékel. Ezért mérsékletet javasolt nemcsak a kelet-európai ellenzékieknek, de még a reformkommunistáknak is. Washington nem számolt a Varsói Szerződés felbomlásával, s kizárta egy új Marshall-segély lehetőségét. Máltán nem volt „anti-Jalta” – írja Borhi –, Bush és Gorbacsov nem egyezett meg a kontinens egyesítéséről. Az amerikai elnök nem akarta „gátlástalanul” támogatni a kelet-európai folyamatokat, és a változásokat a stabilitás immár sok évtizedes kritériumának akarta alávetni. A kelet-európai országok viszont éltek a hatalmi vákum adta lehetőséggel, és a világpolitika formálóiként előkészítették a Varsói Szerződés felbontását és a Jalta nevével fémjelzett hatalmi rend felszámolását.

Borhi munkásságának – és a jelen doktori értekezésnek is – alapja az 1989 utáni keleti és nyugati „levéltári forradalom.” Az egykor volt hidegháborús szembenállás két szuperhatalma szinte egyszerre szabadított fel nagy tömegű, az 1945 utáni időszakra vonatkozó levéltári dokumentumot. Ezek az iratok (a sokat emlegetett *new evidence*) a nemzetközi kapcsolatokra vonatkoztak, a külpolitikai döntéshozatal különféle színterein, műhelyeiben keletkeztek. Nem egyenlő mértékben és távolról sem teljes mértékben vált hozzáférhetővé a hatalmas iratanyag. Arra azonban messzemenően elegendő, és megfelelő mértékben kiegyensúlyozott volt, hogy új hidegháború-történetírás keletkezzen belőle. Míg a korábbi iskolák erősen spekulatív alapon álltak, a szűrt nyilvánosság sokoldalú tartalomelemzéséből próbáltak következtetéseket levonni, az új hidegháború-történetírás abszolút mértékben dokumentumorientált. A történetírást évtizede óta gyötrő ismeretelméleti kételytől szinte teljesen mentesen arra próbál válaszolni, mint a 19. század nagy iskolateremtői: *mi is történt valójában?* Az új levéltári

források, vélik, fehéren-feketén megválaszolják azokat a kérdéseket, amelyeket az angolszász jelenkortörténet vonatkozó tradicionalista, revizionista majd posztrevizionista iskolái végső fokon csak találgattak, vagy éppen politikai elkötelezettségeik, de legalábbis meggyőződésük szerint ábrázoltak. Ez a válasz azonban gyakran és szembeötlően nélkülözi az elméleti alapokat, a szélesebb víziókat vagy ha mégis, akkor csak a külpolitika és nemzetközi kapcsolatok politikai elméleteinek sémáit alkalmazza.

Borhi a *new cold war history* ismert szakértője – munkássága és a jelen értekezés is annak tipikus terméke. A disszertáció hihetetlenül bőséges amerikai és magyar levéltári anyagot használ fel. A leírás részletes, gazdagon részletezett tabló bontakozik ki a precízen adatolt diplomáciai krónikából. (A Kádár-korszakra vonatkozólag a dokumentáció olyannyira részletes, hogy az már-már fárasztó...) Ugyanakkor hiányzik annak az elméleti keretnek a részletes (esetleg előzetes) kifejtése, amelyben a szerző mozog és mozgatja hatalmas mennyiségű tényanyagát. A bevezető, amelyben a szerző tömören összegzi kutatása eredményeit, hivatkozik a középszintű külpolitikai elmélet egy sor művére. De annak kevés explicit nyoma van, hogy a kilencvenes évtized új hidegháború-története revízió alá vette a korábbi vonatkozó történetírás paradigmáit. Pedig ebben a vitában Borhi nem csak kitűnően tájékozott, hanem implicate állást is foglal; nézetei szembeötlően markánsak, egyéniek. Magyar esettanulmányait azonban a nemzetközi diskurzus fontos résztvevői is mérvadónak, megbízható és gondolatébresztő referenciának tekintik. Borhi pozíciója közel áll a Yale professzora, John Lewis Gaddis, a norvég-amerikai Geir Lundestad és mások nézeteihez. Borhi is úgy gondolja, alapvető a különbség a Szovjetunió oktrojált birodalmi rendszere és az Egyesült Államok „meghívásos” birodalma, azaz a 2. világháború utáni Kelet-Európa és Nyugat-Európa között. A Nyugat (elsősorban az Egyesült Államok) már a háború alatt érdektelenséget nyilvánított a mi térségünkkel kapcsolatban, Magyarország pedig ezen belül is jelentéktelenségével tűnt ki.

Borhi Lászlót több helyütt foglalkoztatta a kérdés: miért, s miként került sor Magyarország betagolására a szovjet rendszerbe? Vajon a birodalmi-biztonsági igények, avagy a szovjet külpolitikai gondolkodást (is) meghatározó forradalmi paradigma érvényesült? Gaddishez és a Melvyn P. Leffler által „triumfalistáknak” nevezett történészekhez hasonlóan Borhi is inkább a forradalmi expanzió szerepét hangsúlyozta, semmint a katonai-biztonsági szempontokat. Ehhez azonban hozzátett egy legkevésbé sem ideológiai tényezőt, az előbb zsákmányoló győztes állam, majd kizsákmányoló kvázi-gyarmattartó hatalom szempontját. Borhi szerint két célt szolgált a szovjet gazdasági behatolás: a politikai térnyerést segítette elő, illetve a Szovjetunió újjáépítését és katonai programját. Arra a következtetésre jut, hogy Magyarország a Szovjetunió gazdasági, katonai és politikai szolgáltatásokat nyújtó *kliensállammá* lett. A magyar-szovjet viszony az imperializmusra vonatkozó elméletek paradigmáin belül vizsgálható. (Borhi korábbi munkáinak egyik legfontosabb eredeti része az a számítás, amelynek segítségével meghatározta e „szolgáltatások” értékét – az ötvenes évek elejéig 1 milliárd dollárt.)

A disszertáció két főszereplője az amerikai és a magyar külpolitikai döntéshozó apparátus; bonyolult formális és informális kapcsolatrendszer és interakcióik ábrázolása rendkívül tanulságos. Egy kisebb arányproblémát e vonatkozásban is felvetnék. Az amerikai külpolitika ábrázolása nagyon gazdagon cizellált, sűrű hivatkozási hálózattal átszőtt. A magyar külpolitikáé – a Borhi által egyébként nagyon találóan „*relatív [nemzeti] függetlenségként*” meghatározott fogalmi térben – némiképp elnagyoltabb. Ez persze nem róható fel mindenestül a szerzőnek – az első a nemzetközi történettudomány egyik nagy témája, hiszen a világ sorsát határozta meg, a második viszont egy igen kevésbé feltárt terület, amelynek esetében az alapoktól kellett elindulnia. Túlás nélkül állítható: óriási lépést tett előre.

A *Hadüzenettől rendszerváltásig* a szerző munkái közül minden eddiginél részletesebb; a legpontosabban argumentált, ugyanakkor benyomásom szerint elméleti, módszertani és

historiográfiai beágyazottsága talán halványabb, mint nem egy korábbi műve. Jelentősége mégis vitán felül áll: olyan nagy mester-narratíva, amely éppen részletgazdagsága és körültekintő ábrázolása miatt megkerülhetetlen lesz a következő évtizedekben. Azt is szeretném aláhúzni, hogy a Magyarország számára vitális nagyhatalmi kapcsolatrendszer területén Borhi László tett kísérletet első ízben egy korszak teljes ívének ábrázolására. Kicsit túl is merészkedett rajta mindkét irányban; a második világháborúval kapcsolatos rész szervesen illeszkedik a mű egészébe. Ugyanez nem mondható el a záró fejezetről, amely éppen fordítva, némileg szervesen marad. Itt említtem meg, hogy a monografikus igényhez képest a könyv szinte mondat közben marad abba – ha a rendszerváltást követő időszak *kitekintés* marad, akkor ez a megoldás egyben a lezárást is a mostaninál sokkal sikerültebb módon oldja meg.

Véleményem szerint:

Borhi László benyújtott doktori disszertációja eddigi tudományos munkásságának összefoglalása és megkoronázása – ugyanakkor a szó szoros értelmében úttörő munka, alapkutatás és nagy összefoglaló egyszerre. A nemzetközi kapcsolatok, a diplomácia és a magyar és amerikai külpolitika története képezi a mű tárgyát – *minden téren újdonságot jelent, alapkutatás eredményeit prezentálja*. Ezenfelül jelentős hozzájárulás a politikaelmélet, a nemzetközi kapcsolatok elmélete és a külpolitikai gondolkodás története témakörében is. Mindennek alapján javaslom, hogy az MTA Doktori Tanácsa Borhi László *Hadüzenettől rendszerváltásig – Az Egyesült Államok és Magyarország, 1941-1991* című disszertációjáról a nyilvános vitát tűzze ki. A vitaülésnek javaslom továbbá, hogy a benyújtott művet fogadja el, s így módon Borhi Lászlónak ítélje oda a Magyar Tudományos Akadémia Doktora fokozatot.

Budapest, 2011. október 25.

Rainer M. János  
az MTA doktora